

A POLITIKA MINT POLITIKAI PROBLÉMA*

Kis János és Schlett István a politika autonómiájáról

Gyulai Attila

(MTA TK Politikatudományi Intézet)

ÖSZEFOGLALÓ

A politikai realizmus kiindulópontja, hogy a politika csak saját szabályai alapján ítéltethető meg. A realista politikaelmélet célja a politika autonómiájának elismertetése és a politika felszabadítása más területek – erkölcs, gazdaság, esztétika stb. – fennhatósága alól. A rendszerváltozás utáni magyar politikaelméletben a politika autonómiája elsősorban a technokrata és gazdasági determinizmusokkal szemben fogalmazódott meg. A tanulmány két olyan szöveggel foglalkozik, amely az uralkodó vitával ellentétben az autonómia problémáját a politika és az erkölcs kapcsolata szempontjából vizsgálta. Kis János *A politika mint erkölcsi probléma* és Schlett István erre adott válasza, *Az erkölcs mint politikai probléma* bár illeszkednek a realista politikaelmélet által leírt moralizmus-realizmus vita pozícióihoz, több ponton el is térnek attól. Az eltérések a politika autonómiájával összefüggésben jelentkeznek, a tanulmány pedig azt vizsgálja, hogy a két szöveg milyen módon fogalmazza meg ennek problémáját. A tanulmány következtetése szerint a politika autonómiájának fogalma nem felelhet meg maradéktalanul a realista politika előfeltevéseinek.

Kulcsszavak: Politikai realizmus ■ moralizmus ■ Kis János ■ Schlett István ■ a politika autonómiája

BEVEZETŐ

A politikai realizmus alapgondolata a politika sajátságossága, másból való levezethetetlensége. A realisták szerint a politikára csakis a politika szabályai érvényesek. E megközelítés az utóbbi évek politikaelméleti munkáiban az uralkodóvá vált Rawlsiánus politikaképpel szembeni markáns ellenpozícióként fogalmazódott meg. A politikaelméleti realizmust igen határozott emancipatorikus törekvés jellemzi, melynek célja a politika felszabadítása minden olyan, hozzá képest külső autoritás alól, amely saját magát képesnek mondja arra, hogy autoritatív módon korlátozza a politikát, felülírja annak belső szabály-

* A tanulmány korábbi változatához fűzött hozzászólásokért köszönettel tartozom az MPTT 2016. évi Vándorgyűlésének „A politika fogalmai a magyar politikatudományban és politikai gondolkodásban” panelje résztvevőinek, valamint az MTA TK Politikatudományi Intézet Politikai realizmus kutatócsoport tagjainak.

szerűségeit és korlátok közé szorítsa érvényességi területét. A realista politikaelmélet ennek alapján gyakran a politika autonómiájaként hivatkozik saját politikafelfogására.

Realizmus természetesen a politikaelméleten belül is sokféle van, és az, hogy pontosan miben is áll a politika autonómiája, nem pontosan körülhatárolt. A figyelemreméltó ütemben gyarapodó realista irodalomban ugyanakkor egyetértés mutatkozik abban, hogy ami alól fel kell szabadítani a politikát, az nem más, mint a moralitás gyámsága, amelyben a politika – állítják a realisták – nem más, mint az előzetesen meghatározott és kidolgozott erkölcsi szabályok megvalósítása a politika területén és a politika eszközeivel. Bernard Williams ebben az értelemben kritizálja a politikai moralizmust, azaz a moralitás vélt elsőbbségét a politikával szemben (Williams, 2008: 2.). Az elsőbbség Raymond Geuss szerint azt jelentené, hogy a politikáról való ítéletalkotás csak azután lenne lehetséges, ha már birtokában vagyunk az ehhez szükséges tiszta etikai elveknek (Geuss, 2008: 6–9.). Amikor Williams, Geuss és mások elutasítják az etika elsőbbségét és a moralizmust, akkor a politika depolitizációja ellen lépnek fel.

A moralitás keretei alól felszabadított politikafelfogás néhány összefüggő állítással jellemezhető. Először is a politikának saját logikája, szabályai és céljai vannak, amelyek mentén megkülönböztethető minden mástól (Williams, 2008: 3.; Galston, 2010: 390.; Sleat, 2010: 491.; Philp, 2012: 631.; Paipais, 2014: 365.; Sleat, 2014a; McQueen 2016), és nem is magyarázható másból, csak saját magából (Williams, 1991: 374.). Azaz, nem érthető meg erkölcsi szabályok megvalósításaként, a gazdaság kiterjesztéseként vagy bizonyos esztétikai értékek kifejezéseiként. Ebből következően a politika egy elkülönült szféra, sajátos területe az emberi tevékenységnek (Coady, 2008: 25.; Geuss, 2008: 23.; Galston, 2010: 408.; Sleat, 2010: 494.; Sleat, 2011: 471.; Erman–Möller, 2013: 225.; Paipais, 2014: 365.; Sleat, 2014a). A politikai szféra így a politika specifikumai mentén határozható meg, és nem rendelhető alá más területeknek, más logikáknak. A politikai realizmusban a politika védelme a politika emancipációját jelenti, aminek tétje pedig nem más, mint a politika autonómiája.

Az alábbi tanulmány a politika autonómiájával kapcsolatos politikaelméleti vitát vizsgálja a rendszerváltozás utáni Magyarországon. Az itt következő elemzés tágabb összefüggését az a kérdés adja, hogy milyen szerepet töltött be a hazai politikaelméletben a realista megközelítés. Beszélhetünk-e egyáltalán realista politikaelmületről? Vagy a fenti értelemben moralizmus és realizmus közötti vitáról? Amennyiben igen, kimutathatóak-e ennek kifejezetten Magyarországra jellemzői kontextuális sajátosságai?

Ezeket a kérdéseket a következőkben egy konkrét példán keresztül, egy mozzanatot kiemelve vizsgálom. A politika autonómiájának problémáját Kis János *A politika mint erkölcsi probléma* című könyvét, valamint Schlett István *Az erkölcs mint politikai probléma* címmel megjelent válaszcikkét középpontba ál-

lítva fogom vizsgálni. A két szöveg jelentőségét az adja, hogy miközben jól azonosítható pontokon a moralizmus és realizmus alapkérdéseit jelenítik meg, és így összefüggésbe hozhatók a nemzetközi szakirodalommal, ezt mégis sajátosan a hazai kontextusba ágyazottan teszik meg, így – a politika autonómiájának szűkebb témáján keresztül – lehetővé teszik a realista diskurzus szerkezetének vizsgálatát. A továbbiakban a két szöveg viszonyára vitaként hivatkozom, amely abban az értelemben ugyan pontatlan, hogy pusztán egy állításról és annak vitatásáról van szó, mely diskurzus a későbbiekben nem is folytatódott, de mégis kifejezi, hogy jól azonosítható megközelítések szinte paradigmatis szembeállításáról beszélhetünk, amely sajnálatosan ritka esemény a hazai politikaelméletben.

A tanulmányban elsőként a hazai kontextussal foglalkozom, és azt vizsgálom meg, hogy milyen szempontok mentén merült fel a politika autonómiájának elgondolása, még ha ez nem is feltétlenül vezetett el egy koherens realista politikaelméleti áramlatig. Amellett fogok érvelni, hogy a politika autonómiája elsősorban a gazdasági determinációval és a teleologikus, illetve technokrata politikafelfogással szemben fogalmazódott meg. Ez eltérés az elsősorban angolszász szerzők által dominált politikaelmélet fő vitapontjaihoz képest. Ehhez képest jelent elkülönült állítást Kis János politika és erkölcs viszonyát újrafogalmazó tézise. A *politika mint erkölcsi probléma* című munkáját abból a szempontból vizsgálom, hogy abban miként kap szerepet a politika autonómiája, illetve ennek elvetése. A Kis János tézisével foglalkozó szakaszt követően térek át ennek kritikájára, amelyet Schlett István fogalmazott meg, immár kifejezetten a politikát elkülönült tevékenységként megközelítve. Kis János és Schlett István munkái alapján azt a következtetést igyekszem alátámasztani, hogy bár lehet előbbi „moralista” és utóbbi „realista” pozíciója mellett érvelni, fontos pontokon mindketten engedményeket tesznek, illetve eltérnek saját vélelmezett alappozíciójukhoz képest, noha ez nem feltétlenül az egymás pozíciójához való közeledést jelenti.

REALISTA DISKURZUS MAGYARORSZÁGON A RENDSZERVÁLTOZÁS UTÁN

Ahhoz, hogy felmérhető legyen Kis János és Schlett István vitájának jelentése és jelentősége, mindenképpen szükséges legalább vázlatosan megmutatni, hogy mi is jellemzi azt a politikaelméleti és politikai diskurzust, amelyben szövegeik megjelentek. A kontextus vizsgálatának azonban ezen túlmutató értelme is van, ami már közvetlenül is átvezet a két szöveg és kapcsolatuk problémájához. Amint azt ebben a szakaszban bemutatom, a hazai politikaelméletben és a vele érintkező politikai gyakorlatban a politika autonómiájának problémája elsősorban *nem* a moralitáshoz való viszonyban jelentkezett. A po-

litika saját területének, önálló logikájának elfogadásának útjában sokkal inkább a gazdasági törvényszerűségek és társadalmi szükségszerűségek, tágabb értelemben a politikát egy teleologikus felfogásban elhelyező felfogások álltak. A rendszerváltozás után a politikát a nem annyira a moralitás autoritása, mint inkább a szükségszerűségek uralma alól „kellett” felszabadítani.

Ez az emancipatorikus törekvés jól azonosítható módon épített a realista politikaképre, noha koherensen nem követte azt, és nem is azonosította magát megkülönböztetetten realistiként. Sokkal egyértelműbb tehát, hogy a hazai politikaelméletben voltak markáns realista elemek, mint az, hogy voltak realisták is. (Legalábbis a legutóbbi időszakig, ld. Lánczi, 2015.) Éppen ezért a következőkben nem is úgy írom le a politikaelméleti kontextust, mint amire világosan jellemző lett volna realisták és moralisták szembenállása, hanem olyan diskurzusként, amelyben több-kevesebb rendszerességgel feltűntek a realista érvelés előfeltevései és elemei, de amely nem szerveződött önálló irányzattá. A közös pont a politika felszabadítása, saját szabályszerűségei mentén való elismertetése volt.

A politikát a technokrata megközelítésen keresztül semlegesítő felfogásnak messze a rendszerváltozás előtti idősakra visszanyúló gyökerei vannak. A szociologizáló hagyomány az 1970-es években rögzült, mint a társadalmi jelenségek megragadásának és a nyilvánosság uralásának meghatározó módja (Kuczi–Becskeházi, 1992). Ennek hatása pedig túlélte a rendszerváltozást is, és megalapozottan mondható, hogy a Fidesz által teremtett újkonzervatív nyelv megerősödéséig (Szűcs, 2006) képes volt háttérbe szorítani a politika önmagából való megértését, az ezzel szemben támasztott kihívások pedig – noha sokfélék voltak – nem voltak képesek olyan erejű, egységes alternatívát kínálni, mint amilyen a korábban uralkodó szociologizáló, de már korántsem meghatározó felfogás volt (Szűcs, 2012). A szociologizáló felfogás és nyelvhasználat a rendszerváltozás utáni időszakban a politika nem politikai alapon való megragadását tette lehetővé, a politikai cselekvéseket minduntalan feloldva a makrostruktúrák és társadalmi determinizmusok, más megközelítésben a progresszió és a reformpártiság (G. Fodor, 2009) terében. A szociologizáló felfogással szembeni sikeres kísérlet – a Fidesz körének újkonzervatív nyelve – ebben az értelemben sikeres (re)politizációs törekvésnek tekinthető, mely azonban azon a szinten biztosan nem tekinthető zártan realista megközelítésnek, hogy magát értékmeghatározottnak mutatta, bár ezt bevallottan partikuláris módon tette. Ebből a szempontból a politika emancipációja már eleve politikai jellegű törekvésnek érthető meg.

Hogy a politikáról való gondolkodásban egyértelműen bekövetkezett valamiféle fordulat, az két, a diskurzus helyzetét különböző időpontokban leíró összegzésből jól kivehető. Míg Körösenyi András az 1990-es évek közepével kapcsolatban még főáramként hivatkozhatott arra, hogy a politikafelfogásokat alapvetően az antipolitikai beállítottság határozza meg (Körösenyi, 2000),

Balázs Zoltán egy későbbi tanulmánya már azt állapítja meg, hogy a moralista megközelítés egyértelműen teret vesztett a politika agonális-realista felfogásával szemben (Balázs, 2014). Hasonlóképpen érvel Szűcs Zoltán Gábor, amikor azt mutatja be, hogy a rendszerváltozás utáni időszakban miképpen jelent meg a politika mint autonóm, de a társadalmon belül meghatározható hellyel rendelkező, azaz korlátozható jelenség, majd ezt miképpen váltja fel az a felfogás, amely a realista politikaelmélet liberalizmuskritikája nyomán már abból indult ki, hogy egyedül a politikának van demokratikus felhatalmazása és primátusa arra, hogy más területek autonómiáját meghatározza (Szűcs, 2015). Egy párhuzamos értékelés szerint a liberális politikai filozófia kulcsfogalmai eltűntek az akadémiai diskurzusból, a politikának a moralitás felől való megértése háttérbe szorult (Balázs, 2014: 16.).

Miközben a realista politikaelmélet paradigmatis módon kifejtve csak elvétve jelent meg (ld. pl. Bence, 2007a),¹ alapelemei rendre visszatértek a politikáról való gondolkodásban. A fő problémát a politika mibenléte, sajátosságai és szabályszerűségei, valamint – Carl Schmitt befolyásos recepciója nyomán (Balázs, 2014: 15–16.) – konfliktusos volta jelentették. Nem mondható ugyanakkor, hogy e felismeréseket az erkölcs által korlátozni kívánt politikából kiinduló „moralistákkal” szemben kellett volna megfogalmazni.

Mindez nem azt jelenti, hogy az a fajta politikaelméleti hagyomány, amelyet a realisták moralizmus néven jelölnek meg ellenfelükként (és egyszerűsítenek is le ugyanezzel a gesztussal), ne létezett volna Magyarországon vagy ne játszott volna meghatározó szerepet. Az ide sorolható művek számosak és jelentősek, és a rendszerváltozás politikatörténetét figyelembe véve okkal feltételezhető, hogy a politikai gyakorlatra is komoly hatásuk volt. A politika védelmét és autonómiáját középpontba állító diskurzus azonban Magyarországon nem ezzel a felfogással szemben fogalmazódott meg, hanem az 1990-es években uralkodóvá vált determinisztikus, technokrata és gazdasági megközelítésekkel szemben. Meg lehet ugyanakkor jelölni egy jelentős kivételt, mégpedig az állam szerepéről és semlegességéről szóló politikafilozófiai diskurzust. Az állam semlegességéről szóló vitában az állami autoritás és erkölcs viszonya rendszeres politikafilozófiai kifejtést nyert (Kis, 1992; 1997; Huoranszki, 1993; Paczolay, 1993; Bragyova, 1993; Bence, 2007b), ez azonban csak árnyalta, de nem módosította lényegesen azt a képet, hogy a széles értelemben vett – tehát az állami autoritáson túlnyúló – politikai cselekvés sajátosságai alapvetően nem a moralizmussal való politikaelméleti és politikai konfliktusban fogalmazódott meg.

Ebben a kontextusban jelent meg a fentiekhez képest éles kontrasztot teremtve a politika és moralitás kapcsolatát középpontba állító vita 2002 után, Medgyessy Péter ügynökmúltjának nyilvánosságra kerülésekor. A következőkben nem törekszem a vita egészének rekonstruálására, csupán egy szempontot, a politika autonómiájának problémáját emelem ki a két szövegből.

Alig pár héttel a 2002-es országgyűlési választást követő hivatalba lépése után a Magyar Nemzet című napilap nyilvánosságra hozta, hogy Medgyessy Péter miniszterelnök az 1970-es évek végén és az 1980-as évek elején a Belügyminisztérium III/II-es Csoportfőnökségének szigorúan titkos tisztjeként tevékenykedett. Kis János az erkölcsi minimum, törvényektől független mércejére hivatkozva Medgyessy távozását követelte (Kis, 2002a). Ezt követően Nádas Péter egy interjúban viszont arról beszélt, hogy ennek a követelésnek nincs alapja, mivel demokráciában az ítéletalkotás csakis a törvény mércéjén alapulhat, az erkölcsi ítélkezésnek pedig a politikában nincs helye (Nádas, 2002).² Ez utóbbi állítás, az elválasztás tézise lesz két évvel később megjelent könyvében Kis János kiindulópontja.

Az alábbi olvasat azon az egyszerű feltevésen alapul, hogy Kis János a politika autonómiájának korlátozása, míg Schlett István ennek védelme mellett érvel, és azt keresem, hogy mennyiben mutathatók ki ezen ideáltipikus pozíciókhoz képest eltérések, amelyek adott esetben az alappozíciók koherenciáját megbontják, és ezzel rámutatnak a realista politikaelméleti megközelítés jellegzetességeire.

KIS JÁNOS ÉS A POLITIKA MINT ERKÖLCSI PROBLÉMA

A politika mint erkölcsi probléma című könyvben Kis János amellet érvel, hogy a politikai cselekvést demokráciákban nem csupán a törvények, hanem a nyilvános deliberációban kialakuló erkölcsi minimum is korlátozza (Kis, 2004, a továbbiakban PEP). Vagyis, Kis János azt az álláspontot vitatja, amely szerint a politika csak a joguralom elvének lenne alávetett. A kiindulópont az utóbbi állítást megfogalmazó elválasztás tézise: „Alkotmányos demokráciában a politikai vezetők a cselekedeteikre vonatkozó törvény megtartásáért és csakis azért tehetők felelőssé. Olyan erkölcsi követelmények, melyeket a jog nem rögzített, nem kérhetők számon rajtuk.” (PEP, 27).

Kis szerint azonban az elválasztási tézisben két olyan szempont keveredik össze, amelyet szét lehet és szét is kell választani. Mert egy dolog, hogy az állam, amelynek lehetősége van kényszerrel alkalmazni állampolgárai felett, nem követeli meg bizonyos, jogszabályokba nem foglalt erkölcsi normák követését az autoritásának alárendelt személyektől, de egy egészen másik kérdés az, hogy a nyilvánosság szereplői is csak a törvényt kérhetnék számon egymáson. Az elválasztás tézisének támogatói Kis János olvasatában az utóbbi állítást is fenntartják, míg szerinte lehetséges az első mellett akkor is kitartani, ha az utóbbitól eltérünk (PEP, 33.). „A joguralom eszméje az állam működését szorítja erkölcsi korlátok közé. Mi azonban a politikai cselekvés erkölcsi korlátait keressük” – írja Kis János (PEP, 37.). Ez a megkülönböztetés teszi lehetővé számára, hogy az elválasztás téziséét cáfolva, bevezesse az erkölcsi minimum

kategóriáját, amely a törvénynél szigorúbb, szűkebb korlátok között tarthatja a politikai cselekvéseket.

Ezen a ponton világosnak tűnik, hogy Kis János álláspontja megfeleltethető a realisták felfogása szerinti moralista álláspontnak, hiszen amiről szó van, az nem más, mint a politika elé, a politika köré helyezett erkölcsi mérce. Az erkölcsi ítéletalkotás felülírhatja a politika szabályaira hivatkozó álláspontot, így nem beszélhetünk a politika autonómiájáról. A kérdés az, hogy Kis milyen módon látja biztosíthatónak, hogy a politikai cselekvések, amelyek tehát szélesebbek az állami autoritás körébe tartozó cselekvéseknél, alávethetőek legyenek az olyan ítéletalkotásnak, amely kívül áll a politikán, pontosabban, amely az erkölcs területén belülről fogalmazódhat meg.

Kis János a politika olyan leírását keresi, ahol láthatóvá válik az erkölctől való elválasztottság tarthatatlansága. Könyve nem veti el teljes egészében a realista megközelítést sem, amely bizonyos megszorításokkal alkalmas lehet a politikai küzdelem jellemzőinek megragadására, ugyanakkor szűkíteni kell annak érvényességi körét, miközben az erkölcsi elvárásokkal szemben az intézményekre építő közvetett motivációnak nagyobb szerepet kell biztosítani, továbbá, amelyben a piszkos kezek tézise nem mentesíti a politikai cselekvőt az erkölcsi megítélés alól, hanem, éppen ellenkezőleg, megfoszthatja őt morális tisztaságától (PEP, 87.). Látható lesz majd, hogy Kis János politikafelfogása beszámítja ugyan a politika és az erkölcs közötti különbséget, figyelembe veszi azt, hogy az emberi cselekvések két megkülönböztethető tartományáról van szó, mégis feltételezi azonban, hogy ezek összekapcsolhatók egymással, és ez az összekapcsolás nélkülözhetetlen is a demokrácia számára.

A realizmus tézise felől indulva Kis János könyvében fokozatosan szűkíti a politika autonómiáját és egyre nagyobb terepet ad az erkölcsi ítéletalkotásnak. Lényegében arról van szó, hogy a politika kezdetben sajátos körülmények által jellemezhető tartományával (PEP, 23.) milyen módon léphet kapcsolatba az erkölcsi ítéletalkotás.

A realizmus álláspontján belül Kis elhatárolja egymástól politika és erkölcs megkülönböztetésének két módját. Az egyik a realizmus erkölcsi közömbösségként való értelmezése, mely szerint a politika az erkölccsel szemben autonóm, a politikai cselekedetek pedig erkölcsileg irrelevánsak (PEP, 42–43.). Ebben a megközelítésben a realista álláspont azt jelenti, hogy a politikai cselekedetek erkölcsi megítélése nem lehetséges, hiszen nem tételezhető összefüggés a két, egymástól különböző tartomány között, az erkölcs pedig nem rendelkezik fennhatósággal a politika felett. Kis szerint ez az álláspont csak a XX. században, mindenekelőtt Carl Schmittnél jelenik meg. A másik felfogás szerint az olyan cselekedetek, amelyek erkölcsileg tilosak volnának a politikán kívül, a politika tartományán belül megengedetté válhatnak. A kérdés csak az, hogy a vizsgált cselekedet eleget tesz-e azoknak a feltételeknek, körülményeknek, amelyek a politikában erkölcsileg megengedetté teszik azt, vagyis a meg-

ítélés alapja erkölcsön belüli, tartalmi kérdés (PEP, 43.). A politikai cselekedet mércéje a realizmus e megközelítése szerint erkölcsi, de a felfogás megengedi az eltérést a politikán kívüli erkölcshez képest. Az összevetés ugyanakkor az erkölcsön belül indul, a politikai cselekedet – legalább abban az értelemben, hogy valóban az eltérést lehetővé tévő politikai tartományon belüli tettről van-e szó – nem a politika minden mástól független mércéi felől ítéendő meg. Megjegyzendő, hogy Kis János a realizmustól téziséből elválasztottan tárgyalja a piszkos kezek problémáját. Szerinte Machiavelli világképe nem realista, inkább kétségbeesetten eltökélt, hiszen a politikai cselekvőnek erkölcsi tisztasága és politikai sikere – az állam fenntartása – között kell választania, „a jó fejedelem tehát térdig gázol az erkölcstelenség sarában” (PEP, 87.).

Bár Kis Jánosnak messze nem ez az utolsó szava politika és erkölcs viszonyáról, a fenti elválasztás igen sokat mond az autonómia problémájáról. Mint látható volt, a realizmus alaptétele a politika sajátzerűsége, elhatárolható volta, mely elhatárolásnak a politika önálló szabályszerűségei jelentik az alapját. Kis János felfogásában, pontosabban a realizmus második, nem az erkölcsi közömbösségre épülő megközelítésében a politika autonómiáját az adja, hogy vannak olyan szabályszerűségek, amelyek más erkölcsi megítélés alá vonhatják a politikai cselekvést, mintha az politikán kívüli cselekedet volna. A megítélés kiindulópontja tehát a politikai helyzet, a politikai körülmények fennállása. Ennyiben a realizmus tételének kettébontása még eleget is tesz az autonómia kritériumának. Világos ugyanakkor, hogy a politika e felfogása nem teszi az erkölcsről elzárttá a politikát, sőt, a politika olyan módon marad nyitott az erkölcsi ítéletalkotás felé, hogy beengedi saját területére az erkölcs területén belül megfogalmazott kritériumokat. Az autonómia ennek következtében csak látszólagos, és miközben Kis János itt még a realizmus tételéről beszél, valójában már túllépett annak előfeltevésein. A probléma valójában a kiinduló elhatárolásban jelentkezik. Formálisan értve ugyanis az egyik lehetőség az, hogy a két terület között semmiféle kapcsolat nem áll fenn. A politika közömbös az erkölcsi problémák iránt, az erkölcsi mércék alkalmazása hiba a politika területén. A másik lehetőség ugyanakkor nem egyszerűen ennek az ellenkezőjét állítja, tehát valamilyen, egyelőre pontosabban meg nem határozott kapcsolatot, hanem végső soron az erkölcs fennhatóságát. Az, hogy mi számít politikán belüli helyzetnek, ami tehát lehetővé tenné az erkölcsileg meg nem engedett cselekedeteket, nem a politika felől ítéltetik meg, hanem az erkölcsön belüli vizsgálat során. A politika autonómiája valójában a két felfogás között helyezkedhetne el, túl a közömbösségen, de az erkölcs fennhatóságán még innen. Látható lesz majd, hogy miközben kritikájában Schlett István az ellenkező irányból indul el, hasonló problémákba fog ütközni a politika autonómiájával kapcsolatban.

A politika mint erkölcsi probléma „operacionalizálja” az erkölcsi ítéletalkotást a liberális demokrácia intézményrendszerében. Mint látható volt, az elválaszt-

tás tézisének kritikája abból indult ki, hogy a politikai cselekedetek nem esnek egybe az állami autoritáson alapuló cselekvésekkel, a jogszerűségen túli erkölcsi megítélés pedig a politikai küzdelmek résztvevőire akkor is vonatkozik, ha az állam nem követelheti meg erkölcsi követelmények betartását a neki alárendeltekől. A politikai küzdelmek erkölcsi megítélése a közvélemény (PEP, 33.) területére tartozik, és a közvetett motiváció tézisének kiszélesítésén alapul. A liberális demokráciában a Kritikusok szerepe az, hogy megfogalmazzák a demokratikus politika erkölcsi normáit és szembesítsék ezeket a politikusok cselekedeteivel (PEP, 144.). A közvetett motiváció tézisének intézményesítése és a múltbeli cselekedetekre való kiterjesztése egyszerre deliberatív és instrumentális (PEP, 106–107.). Azaz, a nyilvánosság – mindenekelőtt a szabad sajtó – állít mércéket a politikusi cselekedet elé, melyek, feltételezve, hogy összhangba kerülhetnek a politikusok választási céljaival a jövőben is követendő precedenst képesek teremteni (PEP, 145.). Ebben a folyamatban, „a politikai erkölcs követelményeinek szakadatlan vitatásában, íratlan szokásainak kialakításában és nyilvános számon kérésében” (PEP, 300.) alakul ki az erkölcsi minimum, amely szabályozza a közhatalmi pozíciókért zajló verseny normáit (PEP, 147.). E normák megszegése – visszatérve az elválasztás tézisének kiindulópontjához – abban az esetben is indokolttá teszi a hivatalból való távozást, ha a normasértés egyébként nem ütközik törvényi korlátokba.

Látható lesz majd *A politika mint erkölcsi probléma* kritikájából, hogy éppen a Kritikus pozíciójának politikához való viszonya jelenti azt a kulcspontot, amelyen a politika autonómiájának különböző felfogásai megfordulnak. Kis János politikafelfogása ugyanakkor világossá teszi, hogy miközben a Kritikus is a politikai térben mozog, tevékenysége – amennyiben megfelel a vele szemben támasztott követelményeknek – nem lehet politikai. Kis felfogása szerint valami nem attól lesz politikai, hogy politikai küzdelmekről szól. A nyilvános közlést azt teszi politikaivá, hogy van egy olyan másodlagos vetülete, amely a közölt tartalom várható fogadtatásával tudatosan kalkulál, ezáltal vesz részt a politikai küzdelmekben, önmagában a tematika tehát nem definiálja a politikait (PEP, 107.). Ezt összekapcsolva a Kritikus pozíciójával, világossá válik, hogy Kis Jánosnál az, aki az erkölcsi mércékkel szembesíti a politikai cselekvőt – legyen bármi is e szembesítés következménye –, kívül áll a politikai küzdelmeken. Nem az erkölcsi megítélés másodlagos vetülete határozza meg tevékenységét, hanem csakis annak a mércének a következetes alkalmazása, amely összességében tehát képes a törvényi keretknél is szűkebbre szabni a politikai cselekvés elfogadható tartományát. Ebben benne rejlik a várható, és majd teljesen meg is jelenő ellenvetések semlegesítése: hiába van politikai következménye például annak, hogy a Kritikus tevékenységének következtében egy politikus lemond hivataláról, ez csak a politikai cselekvők felől, instrumentális értelemben számít politikai következménynek, az erkölcsi minimumot megteremtő deliberáció felől szemlélve ez nem más, mint az elválasztás tézisének

cáfolata, a politikai és erkölcsi tartományok összekapcsolása egymással, végső soron pedig a politika tartományának erkölcsi korlátozása, amelyet Kis a liberális demokrácia működéséhez nélkülözhetetlennek tart. Nem az állami autoritásból származik tehát a politikai tartományra érvényes erkölcsi követelmények érvényesülése, hanem a politikai küzdelem terébe lép be egy attól függetlenül megfogalmazott, de saját terén túllépni képes, a politika területén is követelményként jelentkező mérce, méghozzá a vezetettek cselekvéseinek köszönhetően.

Kis János *A politika mint erkölcsi probléma* című könyve elismeri a politikai cselekvés sajátos logikáját. Álláspontja éppen attól lesz tanulságos, hogy a realizmus leszűkített és a közvetett motiváció kiszélesített tézisének keresztül be is számítja azt a liberális demokrácia erkölcsi minimumának feltételei közé. Ezen a ponton Kis tézisei érintkeznek azokkal a kortárs realista politikaelméletekkel, amelyek magukat a Realpolitik-felfogástól elhatárolva azt keresik, hogy miként fogalmazható meg a politikai berendezkedések realista, de mégis az igazolásra, a legitimációra épülő felfogása, túl a hatékonyságra vonatkozó feltételen (ld. pl. Sleat, 2014b), amely „csupán szükséges, de nem elégséges feltétele a legitimitásnak” (PEP, 39.). Arról sincs szó, hogy Kis János szerint megadható lenne az erkölcsi minimum tulajdonképpen inkább funkcionális, mint tartalmi megközelítésén túl a demokráciák politikai erkölcsének olyan kimerítő meghatározása, amely a politikai körülményektől függetlenül rögzítené, mikor kell, hogy egy politikai cselekedetnek erkölcsi következménye legyen. Sőt, Kis János szerint erre nem is kell kísérletet tenni, hiszen az erkölcsi minimumot alkotó normákról nem adható zárt lista (PEP, 163.). A demokrácia szereplői – kormány, ellenzék, választók, kritikusok – közötti interakció az, amely a normákat rögzíteni képes, és amely következként a normák felülvizsgálatára is lehetőséget teremt. A realisták alkalmazott etikára vonatkozó bírálatai ezen a ponton még nem találhatnak fogást. A politika autonómiájának Kis Jánosnál látható korlátozása azonban már világossá teszi, hogy bár bizonyos pontokon vannak átfedések, *A politika mint erkölcsi probléma* pozíciója világos: a politikának megvannak a maga szabályai, ám ezek az erkölcsön belül megfogalmazódó követelmények által felülírhatók kell, hogy legyenek.

SCHLETT ISTVÁN ÉS AZ ERKÖLCS MINT POLITIKAI PROBLÉMA

Míg Kis János a politikai cselekvés erkölcsi megítélésének megalapozását keresi, azaz a politika autonómiájának korlátozásával foglalkozik, vele vitatkozó tanulmányában Schlett István éppen ellenkezőleg, a politika autonómiája mellett érvel (Schlett, 2005,³ a továbbiakban EPP). Ebből a kiindulópontból vitatja az elválasztás tézisének Kis által adott megfogalmazását, és érvel a politika

autonómiája mellett, vitatja a Kritikus pozíciójának politikamentességét, valamint Kis szövegének elméleti státuszát is.

Schlett István szerint az elválasztás tézise nem jelenti azt, hogy az erkölcs semmilyen szerepet ne játszana a politikában. Ez azonban nem szabad, hogy elfedje azt a problémát, hogy a politika és az erkölcs más természetű jelenségek (EPP, 396.). Látható volt, hogy ezt Kis János sem vitatta, sőt, pontosan ezt figyelembe véve dolgozza ki politika és erkölcs összeillesztésének általa javasolt – a politika autonómiáját persze korlátozó – módját. Schlett kritikája azonban a politika megismerésének problémájára fókuszál, és Kis Jánost úgy értelmezi, mint aki a politikai cselekvést az erkölcsi normákból tartotta levezethetőnek. A politikai cselekedetek tehát megítélhetők erkölcsi mércék alapján, „ám ezáltal még nem írtuk le, nem értettük meg az összes sajátosságát, nem értettük meg mibenlétét [...] nem válaszoltunk a ‘mi a politika?’, a ‘mi a politikai?’ kérdésre” (EPP, 397.).

Nem az a kérdés tehát, hogy a politikai szereplők számon kérhetnek-e egymáson más normákat is, mint a törvényeket, ez Schlett számára magától értetődő. Ezt azonban a politikán belüli cselekvésnek tekinti, azaz hiába beszélünk erkölcsi mércék alkalmazásáról, a politikai küzdelmekre alkalmazva azokat, nem erkölcsi, hanem politikai természetű ítéletalkotásról van szó. Ezért merül fel az erkölcsi ítélkezés, az erkölcsi normák alkalmazása és érvényesítése politikai problémaként (EPP, 404.).

Amennyiben pedig a politika tartományán belül minden cselekvés politikainak számít, akkor a Kis János által tételezett erkölcsi minimum megteremtésében és érvényesítésében kulcsszerepet betöltő Kritikus pozíciója is szükségképpen politikaivá válik. A Kritikus résztvevője a politikai küzdelemnek, a normaértelmezés jogát gyakorolva politikai hatalmat birtokol és alkalmaz. Ehhez viszont eszközökre, támogatókra van szüksége, pontosan úgy, ahogyan bármely más politikai cselekvőnek (EPP, 417.). Hiába származik tevékenységének mércéje a politikán kívülről, abban a pillanatban, hogy azt a politikán belül alkalmazza, már nem lehet attól független, nem kerülheti el, hogy a politika „benyelje” őt magát is (EPP, 414.). Schlett értelmezésében az ítéletalkotás eszközeinek tehát két összetevője van. Amennyiben még el is fogadható, hogy az erkölcsi mércék nem a politika szabályai szerint jönnek létre, azok érvényesítése további, immár politikai eszközöket követel meg. Kis János ez utóbbit már nem feltételezi, számára az eszközök különbsége fenntartható, és éppen ez biztosítja az erkölcs fennhatóságát, a politikai cselekvés korlátozását. Schlett-nél ez az eszköz nem alkalmazható önmagában: mivel politikai cselekvőkkel szemben kell alkalmazni, ahhoz, hogy érvényesüljön, politikai eszközökre is szükség van. Schlett számára a politika tartományában nincsen olyan tevékenység, amely ne lenne politikai, és így a Kritikustól sem várható el, „hogy ne politikusként, hanem moralistaként viselkedjék” (EPP, 417.).

Schlett István felfogásában a politika saját területtel rendelkezik, ahol a saját szabályai érvényesülnek, amelyek minden más, ide belépő normát képesek felülírni. Saját tartományán belül a politika expanzív, de majd látható lesz, hogy mégsem korlátlan. Egyelőre azonban ami érvényes a Kritikus Kis János által leírt pozíciójára, az Schlett szerint igaz lesz magára Kis Jánosra is. Schlett politikai cselekvésként olvassa *A politika mint erkölcsi problémát*. Kis könyvét szerinte nem a morálfilozófia vagy a politikatudomány kérdései, hanem a politikai cselekvés szempontjai szervezik. Kérdése nem a politika vagy az erkölcs mibenlétére irányul, hanem arra, hogy „milyen legyen a helyes, a jó politika a mai Magyarországon?” (EPP, 398.). Kis János könyve politikai program, amelyet ugyanakkor Schlett kutatóként igyekszik értelmezni, úgy, hogy kritikai megjegyzéseit ne politikai megfontolások határozzák meg (EPP, 406.). De éppen Schlett előfeltevései miatt kétséges, hogy ez egyáltalán lehetséges-e, de ez már átvezet a politika autonómiájának közvetlen problémájához.

Schlett egyetértőleg idézi Kis János kiállítását a politikaellenes populizmussal szemben (PEP, 301.; EPP, 405.). A két szöveg közötti érintkezés ezen a ponton azonban csak látszólagos, noha mindkét esetben arról van szó – amennyiben elfogadjuk Kis szövegének politikai programként való olvasását –, hogy a politika tartományáról és autonómiájáról szóló vita a politikában lefolytatott vitává, azaz politikai vitává válik. A politikafelfogásnak politikai jelentősége van – írja a politika természetét a maga lényegében megragadó módon Schlett (EPP, 406.). Ebből következően viszont Schlett érvelése legalább olyan programatikus, mint amilyen szerinte Kis Jánosé. „...a politika autonómiáját kell megvédeni. Meg kell érteni, meg kell *értetni*, el kell fogadni, el kell *fogadtatni*, hogy egy sajátos funkció ellátására szerveződött tevékenység, amelyhez sajátos szerepek tartoznak, sajátos cselekvés- és gondolkodásmód kapcsolódik hozzá, vannak saját működési szabályai. Meg kell érteni, hogy a politikusnak a politika közegében kell tevékenykednie, ebben a közegben kell hivatásának megfelelnie, alkalmazkodva e cselekvési forma sajátosságaihoz. Meg kell *értetni*, hogy a politika önmagában se nem jó, se nem rossz (EPP, 419., kiemelések – Gy. A.).

Már nyilvánvalóan nem pusztá leírásról van szó. A politikafelfogásnak politikai jelentősége van (EPP, 406.), és ez itt normatív előírássá is válik („kell”). A normatív megközelítés ráadásul feltételezi egy részleteiben nem meghatározott autoritás létét is, amely képes arra, de legalábbis képesnek kellene lennie arra, hogy megértesse, és elfogadtassa a politika autonómiáját, amelynek védelme alighanem csak politikai jellegű tevékenység lehet. A politika autonómiáját ennek alapján semmi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az ezt tételező szöveg nyíltan politikai cselekvésre szólít fel. Mondhatjuk, hogy míg Kis János a politika egy erkölcs által korlátozott felfogása mellett érvel, addig Schlett István a politika mellett általában szólal fel, erkölcsi kötelességként tételezve a politika autonómiájának védelmét.

A politikafelfogások különbsége sajátos módon illeszkedik a rendszerváltozás utáni magyar politikai viták kontextusába. A politikát Schlett István szerint nem csupán a politikaellenes populizmusokkal szemben kell megvédeni, hanem az „arisztokratizmusokkal” szemben is, akár vagyoni, észbeli vagy erkölcsi érzékre épülő kiválóságról van is szó (EPP, 418.). A gazdasági észszerűség, a tudományos igazság vagy a morális ítélkezés mind szembeállíthatók a politikával, amit meg kell védeni az abszolutizmusok uralmával, a „filozófus királyok”, a „szellem lovagjai”, a „fegyveres próféták” uralmától is (EPP, 419.). A kontextus problémája felől nézve a vita a demokrácia természetéről is szól. Schlett felfogása szerint a politikát meg kell védeni mind az arisztokratikus, mind az egyeduralmi formáktól, következésképpen az érvelés menetét és a vitapontokat, illetve általában a hazai kontextust tekintve a demokrácia többségi felfogásáról van szó. Az ellenpont leírásában rendre visszatér a politika moralitás általi korlátozása, a közvetlen kontextust figyelembe véve tehát nem csupán a politikafelfogások különbségéről van szó Schlett és Kis esetében, hanem a demokráciafelfogások konfliktusáról is. Ahogy korábban látható volt, a rendszerváltozást követő hazai demokráciavita a politikafelfogások vitája is volt, Schlett István kritikája így ebből a szempontból sem csupán politikaelméleti tétekről szólt, hanem egyben közvetlen politikai pozíciók konfliktusáról is.

Mielőtt azonban arra a következtetésre jutnánk, hogy Schlett István a korlátlan – így az alkotmányos demokrácia intézményei által a többségi akarattal szemben sem korlátozható – politikafelfogás mellett érvelne, érdemes visszatérni a politika autonómiájának szűkebb problémájához. Látható lesz, hogy ez Schlett Istvánnál sem jelenti a politika feltétlen autoritását. Hogyan egyeztethető tehát össze az, hogy Schlett István a politika mibenlétéről szóló kérdésre keresi a választ a politika autonómiáját tételezve, eközben azonban magától értetődőnek tartja az erkölcs szerepét a politika terén belül is?

A politika megítélhető erkölcsi mércék szerint, de nem levezethető belőlük, a közösség ügyeiben döntést hozni más tevékenység, mint normák alapján ítéletet alkotni (EPP, 397.). A politika autonómiája azt jelenti, hogy a politikán belül „néhány dolog másként van és mást jelent, mint máshol, másként érvényes, mint máshol” (EPP, 419.), a politikát a politikai szenvedély mozgatja (EPP, 420.). A politika a szükségletek, érdekek és értékek világa, ahol az eredményes cselekvéshez be kell számítani a körülményeket, az eszközöket és a tudást is, „A normák ‘csupán’ szabályozzák, korlátozzák a célkitűzést, az eljárásmódokat és az eszközhasználatot, illetve a megítélés mércéiként jutnak szerephez.” (EPP, 397.)

Később a politika és az erkölcs kapcsolatáról Schlett ezt írja: „Természetes, hogy érintkeznek is egymással. Az erkölcs – többször leírtam már – korlátozza, és kell is, hogy korlátozza a cselekvéseket, beleértve a politikai cselekvést. De a tevékenységet magát nem határozza meg, legfeljebb minősíti egy sajátos nézőpont alapján.” (EPP, 418.)

A politika autonómiája ezek alapján korántsem problémátlan fogalom, és ez már átvezet az e fogalomra építő realista politikaelméletek tágabb problémáihoz is. Schlett István érvelése szerint ez, mint látható volt, azt jelenti, hogy a politika terébe lépve minden a politika szabályai szerint érvényesülhet csak. Ez volt a Kritikus pozíciójával szembeni kritika alapja. A szöveg azonban többször is megerősíti a normák szabályozó, korlátozó szerepét. Amennyiben ez belülről, tehát már a politika tartományán belül érvényesül, akkor – Schlett Istvánt követve – politikai mércékről van szó, amelyek lehet, hogy eredetileg erkölcsiek voltak, de már éppolyan eszközei, erőforrásai a politikai cselekvésnek, mint bármi más. Ekkor viszont – a politika mibenlétének meghatározásához – nem szükséges megkülönböztetni őket, hiszen politikai jelenségek, a politika autonómiájának megértéséhez pedig a politika természetét kell megérteni, pontosan azt, hogy az erkölcsi megítélés mércéi miként lesznek a politikai cselekvés politikán belüli feltételei. Az utóbbi idézet szerint azonban az erkölcs nem a politikán belül érvényesül, csak érintkezik vele, de nem lép be a terébe, így a két mérce – a politikai és az erkölcsi – nem keveredik össze egymással. Az erkölcs nem határozza meg a politikai cselekvést, ez utóbbi pedig nem írhatja felül, nem semlegesítheti az erkölcsi mércéket.

Az érintkezés valóban a politika autonómiájának fogalmához tartozik, de nem oldja meg politika és erkölcs viszonyának problémáját. Egymás mellett létező területekről van szó, amelyek saját tartományukban saját törvényszerűségeiket érvényesítik. Ha mégis „határsértést” követnek el, akkor felülíródnak az adott terület „különössége” (EPP, 419.), sajátos logikája által. Ezt ugyan Schlett István csak a politikába belépő erkölcsi megítéléssel kapcsolatban írja le, de az autonómiafelfogás a területek relatív egymásmellettiességét magában foglalja,⁴ így érvényesülése a másik irányban is feltételezhető. Az így felfogott autonómia azonban végül semlegesíti a rajta kívül lévő szempontokat: az, hogy az erkölcsi megítélés milyen szerepet kaphat a politikai cselekvésekkel kapcsolatban, nem az erkölcsi érvek erejétől függ, hanem a politikai körülményektől. Ekkor azonban már nem az erkölcs minősít és korlátoz, hanem maga a politika. A politika autonómiája felől nézve Schlett István kiinduló kérdésére – „a politika és az erkölcs *megkülönböztetése* egyszersmind az erkölcsnek a politikából való kitessékelése?” (EPP, 396.) – a válasz az, hogy igen.

KONKLÚZIÓ: A POLITIKA MINT POLITIKAI PROBLÉMA

A szavakkal, pontosabban a címekkel való nyilvánvaló játékon kívül ez a tanulmány azért szól a politikáról mint politikai problémáról, mert azt igyekezett bemutatni, hogy a realizmus felől nézve a politika mibenléte nem ragadható meg az autonómia fogalmával. A két terület elválasztása, valamint autonómiájuk tételezése nem oldja meg a politika és az erkölcs kapcsolatát, csak

megismétli egy következő szinten. Annak eldöntése, hogy a politikát mint autonóm tartományt kívülről korlátozhatja-e az erkölcs, ismét annak eldöntését követeli meg, hogy az elválasztás és összeillesztés politikai vagy erkölcsi probléma-e. A realizmus előfeltevései felől nézve ez politikai probléma, ami viszont ellentmondásos eredményekre vezet, ha a politikát autonóm, de nem elsődleges értelemben fogjuk fel.

A politika primátusa a politika expanzív természetét jelenti. Azt, amit Schlett István elemzése alapján a politika terébe belépő erkölcsi mércékkel kapcsolatban megfigyelhettünk, vagyis azt, hogy képesek felülírni és politikaivá tenni az eredetileg nem politikai jellegű ítéletalkotást, a realizmus csak a politika elsődlegessége mentén kezelheti. A politika elsődlegessége azt jelenti, hogy a politika nem csak saját tartományán belül érvényesíti különösségét és sajátos szabályait, hanem azon túllépve, minden más terület felett is. A politika autonómiája ugyanis ahelyett, hogy feloldaná politika és erkölcs kapcsolatának dilemmáit, csak megismétli azokat azon a ponton, ahol a közöttük lévő határ húzódik. Ebből következően az olyan, a politika autonómiáját korlátozni kívánó felfogások, mint Kis Jánosé, nem ellensúlyozhatók az autonómia fogalmára támaszkodva, annál erősebb, a politika elsődlegességét tételező alapalásból *kell* megfogalmazódniuk.

JEGYZETEK

- ¹ Bence György politikafilozófiájának realista összetevőivel, illetve a politika általa keresett autonómiájával kapcsolatban lásd Huoranszki Ferenc (2010), valamint Horkay Hörcher Ferenc (2010) tanulmányát.
- ² A Kis János kiinduló állításaival kapcsolatos vita az Élet és Irodalom, valamint a Beszélő lapjaiban zajlott. Kis Jánosnak a későbbi könyv fő téziseit összefoglaló cikkét, valamint a hozzászólásokra reagáló írását lásd Kis, 2002b; 2003.
- ³ Schlett István tanulmányának első változata a Holmiban jelent meg (Schlett, 2005).
- ⁴ Lásd ehhez Leo Strauss Schmitt-kritikáját *A politikai fogalmának* korai változatával kapcsolatban (Strauss, 1995: 95.).

IRODALOM

- Balázs Zoltán (2014): Political Theory in Hungary after the Regime Change. *International Political Anthropology*, Vol. 7., No. 1. 5–25.
- Bence György (2007a): A politikum sajátossága. In: Pogonyi Szabolcs (szerk.): *Politikai-filozófiai tanulmányok*. Budapest, L'Harmattan.
- Bence György (2007b): Édes modellek, fanyar realitások: Hozzászólás Sajó András alkotmánymodelljéhez. In: Pogonyi Szabolcs (szerk.): *Politikai-filozófiai tanulmányok*. Budapest, L'Harmattan.

- Bragyova András (1993): Semlegesség – pártatlanság – elfogulatlanság. *Politikatudományi Szemle*, Vol. 2., No. 3. 136–145.
- Coady, C. A. J. (2008): *Messy Morality the Challenge of Politics*. Oxford, Clarendon Press.
- Erman, Eva – Niklas Möller (2015): Political Legitimacy in the Real Normative World: The Priority of Morality and the Autonomy of the Political. *British Journal of Political Science*, Vol. 45., No. 1. 215–33.
- Galston, William A. (2010): Realism in Political Theory. *European Journal of Political Theory*, Vol. 9., No 4. 385–411.
- Geuss, Raymond (2008): *Philosophy and Real Politics*. Princeton, Princeton University Press.
- G. Fodor Gábor (2009): A progresszió válsága – a reformpárti ideológiai kontinuum. In G. Fodor Gábor–Lánczi András (szerk.): *A dolgok természete*. Budapest, Századvég.
- Horkay Hörcher Ferenc (2010): A politikai ítéletalkotás fogalmáról. In: Pogonyi Szabolcs–Bodnár M. István–Borbély Gábor (szerk.): *A politikum filozófiája. Bence György-émlékkönyv*. Budapest, Gondolat.
- Huoranszki Ferenc (1993): Mivel nem azonos a semlegesség? *Politikatudományi Szemle*, Vol. 2., No. 3., 124–128.
- Huoranszki Ferenc (2010): Politikai filozófia és etika. In: Pogonyi Szabolcs–Bodnár M. István–Borbély Gábor (szerk.) *A politikum filozófiája. Bence György-émlékkönyv*. Budapest, Gondolat.
- Kis János (1992): Az állam semlegessége. *Politikatudományi Szemle*, Vol. 1., No. 2., 5–52.
- Kis János (1997): *Az állam semlegessége*. Budapest, Atlantisz.
- Kis János (2002a): Medgyessynek mennie kell. *Magyar Hírlap*, 2002. június 19.
- Kis János (2002b): Az erkölcsi minimum. *Élet és Irodalom*, Vol. 46., No. 52.
- Kis János (2003): A politika mint erkölcsi probléma. *Élet és Irodalom*, Vol. 47., No. 21.
- Kis János (2004): A politika mint erkölcsi probléma. Budapest, Irodalom Kft.
- Körösényi András (2000): A magyar politikai gondolkodás főárama, 1989–1995. In: *Értelmiség, politikai gondolkodás és kormányzat*. Budapest, Osiris.
- Kuczai Tibor–Becskeházi Attila (1992): *Valóság '70*. Budapest, Scientia Humana–MTA Politikatudományi Intézet.
- Lánczi, András (2015): *Political Realism and Wisdom*. Palgrave–Macmillan.
- McQueen, Alison (2016): Political realism and moral corruption. *European Journal of Political Theory*. Online first. DOI: 10.1177/1474885116664825
- Nádas Péter (2002): Áldatlan és fölösleges vita. Mihancsik Zsófia interjúja. *Magyar Narancs*, 2002. június 27.
- Paczolay Péter (1993): Az állam semlegességének mítosza? *Politikatudományi Szemle*, Vol. 2., No. 3., 129–135.
- Paipais, Vassilios (2014): Between Politics and the Political: Reading Hans J. Morgenthau's Double Critique of Depoliticisation. *Millennium – Journal of International Studies*, Vol. 42., No. 2., 354–375.
- Philp, Mark (2012): Realism without Illusions. *Political Theory*, Vol. 40., No. 5., 629–649.
- Schlett István (2005): Az erkölcs mint politikai probléma. *Holmi*, Vol. 17., No. 1., 98–113.
- Schlett István (2006): Az erkölcs mint politikai probléma. In G. Fodor Gábor–Schlett István: *Lú-e vagy szobor? Tanulmányok tudományról, politikáról, politikatudományról*. Budapest, Századvég.

- Sleat, Matt (2010): Bernard Williams and the Possibility of a Realist Political Theory. *European Journal of Political Theory*, Vol. 9., No 4., 485–503.
- Sleat, Matt (2011): Liberal Realism: A Liberal Response to the Realist Critique. *The Review of Politics*, Vol. 73., No. 3., 469–496.
- Sleat, Matt (2014a): Realism, Liberalism and Non-ideal Theory Or, Are there Two Ways to do Realistic Political Theory? *Political Studies*, Vol. 64., No. 1., 27–41.
- Sleat, Matt (2014b): Legitimacy in Realist Thought: Between Moralism and *Realpolitik*. *Political Theory*, Vol. 42., No. 3., 314–337.
- Strauss, Leo (1995): Notes on Carl Schmitt, The Concept of the Political. In Hans Meier *Carl Schmitt and Leo Strauss. The Hidden Dialogue*. Chicago: University of Chicago Press.
- Szűcs Zoltán Gábor (2006): Újkonzervatív forradalom. A nyelvi újítás mint diszkurzív stratégia az 1998-as kormányprogram vitájában. In: Szabó Márton (szerk.): *Fideszvalóság*. Budapest, L'Harmattan.
- Szűcs Zoltán Gábor (2012): A magyar politikai diskurzus változásai 2000 óta. In: Boda Zsolt–Körösi András (szerk.): *Van irány? Trendek a magyar politikában*. Budapest, Új Mandátum–MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet.
- Szűcs Zoltán Gábor (2015): A politika autonómiájától a politika primátusáig. *Eszmetörténeti vázlat*. *Századvég*, No. 75., 115–135.
- Williams, Bernard (2008): Realism and Moralism in Political Theory. In: *In the Beginning Was the Deed. Realism and Moralism in Political Argument*. Princeton University Press.
- Willms, Bernard (1991): Politics as Politics: Carl Schmitts 'Concept of the Political' and the Tradition of European Political Thought. *History of European Ideas*, Vol. 13., No. 4., 371–383.